2018• SAYI:1 • SAYFA 171-192

ALMANYA'DA YAŞAYAN TÜRK GÖÇMENLERİN ÇALIŞMA HAYATINA DAİR BAZI TESPİTLER VE ÇALIŞMA HAYATININ TÜRK GÖÇMENLER ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

SOME FINDINGS ABOUT THE WORK-LIFE OF TURK IMMIGRANTS LIVING IN GERMANY AND THE EFFECTS OF WORK-LIFE ON TURK IMMIGRANTS

OSMAN DERTLİ
DOKTORA ÖĞRENCİSİ
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÖZ

Yaşadıkları yerde geçimlerini temin etmek için yeterli iş imkânlarına sahip olamayan bireyler, maddi anlamda daha iyi şartlara kavuşmak için gönüllü olarak, başka şehir veya ülkelere göç ederler. Bu tarz göçün altında yatan temel sebep savaş, deprem vb. gibi zorunluluk ya da her hangi bir siyasi neden değil, tamamen ekonomiktir. 1960'ların başında Almanya'ya göç eden gurbetçilerimiz tam da bu nedenle göç etmişlerdi. Almanya'ya göç eden 1. nesil Türkler, memleketlerindeki ekonomik şartları düzeltmek için kısa zamanda çok para kazanıp memleketlerine geri döneceklerdi. Ancak durum böyle olmadı. 1. nesil Türk göçmenler geri dönemedikleri gibi eşlerini ve çocuklarını 'acı vatan' Almanya'ya getirdi ve zamanla onların çocukları ve torunları Almanya'da çalışma hayatına atıldılar. Şuan dört nesil Almanya'da hayatını devam ettirmekte ve ekmeğini buradan kazanmaktadır. Bu makalede Almanya'da yaşayan 1. 2. 3. Nesil Türklerin çalışma hayatlarına ve bu çalışma hayatlarının onlar üzerindeki psiko-sosyal etkilerine değinmeye çalışacağız.

Temel Kavramlar: Göç, Türk Göçmenler, Almanya, Çalışma Şartları, Psiko-sosyal Durum

ABSTRACT

Individuals who do not have enough employment opportunities to lead their life where they live immigrate voluntarily to other cities or countries in order to reach better financial conditions. Fundamental reason that lies behind these immigrations is not an obligation like the wars, natural disasters etc., nor a political reason, but rather the economic circumstances. Our immigrants in Germany in the 1960s immigrated just for these reasons. The first generation Turk immigrants in Germany used to think about earning much money in a short term and returning to Turkey with better financial conditions. However, that was not the case as they had thought in the beginning. They did not return to Turkey; on the contrary, they eve brought their spouses and children to the "bitter homeland" Germany, and over the time, their children and grandchildren started to have a work-life in Germany as well. Today, there are four generations of Turks who work and earn their life there. In this study, we will try to address the work-life conditions of the first, second, and third generation of Turks living in Germany, and the psychosocial effects that such work-life have on their life.

Keywords: Migration, Turkish Immigrants, Germany, Working Conditions, Psychosocial State

Giriş

Göç eden bireyler, bir takım amaçlara ulaşmak ya da farklı sebeplere dayanarak doğdukları şehirden başka şehirlere, anavatanlarından başka vatanlara göç etmek durumunda kalmışlardır. Dolayısıyla göç eden bireylerin, neden ve nasıl göç ettikleri, göç etmelerinin altında yatan sebepleri, göç etmeden önce bireylerin içinde bulundukları şartları ve göç edilen ülkelerin özellikleri dikkate alınarak bir takım sınıflandırmalar yapılmıştır. Bu sınıflandırmalardan biri de gönüllü ve gönüllü olmayan zorunlu göçtür. Gönüllü göçün en bariz özelliği işgücü ve beyin göçüne dayanıyor olmasıdır. Yaşadıkları şehirlerde ya da vatanlarında yeterli iş imkânına sahip olamayan bireyler, iyi bir işe sahip olma, ekonomik şartlarını düzeltme, hayat standartlarını yükseltme, gerek iş gerekse diğer açılardan daha iyiye kavuşma arzusuyla gönüllü olarak, başka şehir ve ülkelere göç etmişlerdir. Bu gruba giren göçler, siyasi gerekçelere dayanan bir göç değil, daha çok ekonomik ve sosyal gerekçelere dayanan göç türüdür.[1] Türkiye'den Almanya'ya 1961 yılında resmi olarak başlayan göç hareketi de bu bağlamda değerlendirilebilir. Çünkü Türkiye›den Almanya'ya işgücü göçü daha çok ekonomik ve sosyal gerekçelere dayanılarak yapılmıştır. Bu gerekçeler hem birey hem de devlet açısından geçerlidir. Türk göçmenler daha çok ve daha kolay kazanmak ve kendilerine daha güvenli bir gelecek hazırlamak için Almanya'ya göç ederken, devlet ise işsizliğe çare bulmak, ülkedeki döviz açığını azaltmak için bu göçü desteklemiştir.[2]

Ekonomik ve sosyal gerekçelerle göç eden Türk göçmenler Almanya'ya varır varmaz işveren temsilcileri tarafından karşılanmış ve çalışacakları fabrikalara yönlendirilmişlerdi. Kalacakları

[1] Yusuf Adıgüzel, *Almanya'daki Türk Kuruluşlar*, Şehir Yayınları, İstanbul 2011, s. 29.

[2] İsmail Altıntaş, *Dış Göç ve Din*, Dem Yayınları, İstanbul 2008, s. 78.

mekânlara yerleşen göçmenler hemen çalışmaya başlamış, zaman geçtikçe de işe ve işyerine alışmaya başlamışlardı. Daha fazla kazanma ve para biriktirme arzusu Türk göçmenler için fabrikada daha fazla zaman geçirme anlamına gelmiş, işyerleri onlar için artık hayatlarının merkezi olmuştu. Ancak çalıştıkları işler ve işyerleri onlar için zor şartları içerisinde barındırmaktaydı. Özellikle 1. Nesil Türk işçiler çok ağır şartlarda çalışmış, zaman zaman iş kazalarına maruz kalmış ve işe bağlı fiziki ve psikolojik sorunlar yaşamışlardır. Bu bağlama Almanya'da yaşayan Türklerin çalışma şartlarına bakarak onların sosyal, ekonomik ve psikolojik durumlarına dair tespitler yapmak mümkündür. Bu makalede 1. 2. ve 3. Nesil Türk göçmenlerin çalışma şartları ve bu şartların onların psiko-sosyal durumlarına etkileri ele alınacaktır.

1. Nesil Türk Göçmenler ve Çalışma Şartları

Nermin Abadan-Unat tarafından "artan işgücü ihracı" olarak adlandırılan ve 60'lı yıllarda ikili anlaşmalara dayanılarak devlet eliyle organize edilen Türkiye'den Avrupa'ya göç hareketi, aynı zamanda ilk nesil Türk göçmen işçilerinin Almanya'ya yapmış olduğu göç serüveninin de başlangıcıdır. 1961 yılında yapılan anlaşma ile başlayan ve işçi kabulünün durdurulduğu 1973 yılına kadar Almanya'ya göç eden Türk işçiler, 1. nesil Türk Göçmenler, Almanca ifade ile "Gastarbeiter" olarak adlandırılmıştır. Misafir işçi olarak kabul edilen 1. nesil Türk işçilerin göç serüveni, ilk yıllarda trenle Münih'e, oradan da çalışacakları işyerlerine fabrikalara dağıtılmakla başlamış, elbet bir gün dönerim ümidi ile günümüze kadar sürmüştür.

İlk nesil Türk işçilerinin temel amacı kısa zamanda çok para kazanmak, memleketlerindeki ekonomik durumlarını düzeltmek ve bu kazandıkları paralarla Türkiye'de kendi işyerlerini açmaktı.[3] Dolayısıyla Almanya'ya göç eden 1. nesil Türk işçiler için temel motivasyon kültürel değil iktisadiydi. Ancak bu iktisadi hedeflere ulaşmak için aşmaları gereken bir takım engeller vardı. 1. nesil Türk işçilerin Almanya'ya gelebilmek için ilk önce Türkiye genelindeki İş ve İşçi Bulma Kurumu Şubelerinden herhangi birine müracaat etmeleri gerekmekteydi. İş ve İşçi Bulma Kurumu, başvuranlar arasından seçilenler ile gerekli şartları ve aranan özellikleri taşıyanları, İstanbul'daki Alman İrtibat bürosuna bildir-

[3] Jane Wettich, *Migration und Alter Kulturelle Altersbilder im Wandel*, VDM Verlag, Saabrücken 2007, s. 20.
Nesil Türkler 1961-1973 yılları arası göç eden Türk İşçiler, 2. Nesil Türkler homojen olmayan 1973 yılından itibaren Almanya'da doğan, Aile birleşimi ile okul çağında Türkiye'den gelen çocuk ve gençler, 3. Nesil Türkler ise 1985- 1990'dan sonra Almanya'da doğup büyüyenler olarak kabul edilmektedir.

mekteydi. Burada sıkı sağlık kontrolünden geçtikten sonra bu işçiler, Almanya'ya gönderilmekteydiler. "Sağlık muayeneleri son derece sıkı idi. İşçi adaylarının idrar ve kan tahlilleri yapılıp tansiyonları ölçülüyordu. Daha sonra gruplar halinde doktor karşısına geçen Türk işçileri, sakatlık ve ameliyat izi, eksik ve çürük dişi olup olmadığına kadar inceleniyordu. En ufak bir sağlık sorunu olana müsamaha gösterilmiyor ve dosyasına "Almanya'da çalışamaz" damgası vuruluyordu. En ağır olanı ise işçilerden tamamen soyunmalarının istenmesiydi".[4]

Göç sürecinin başlangıcında, Türk Göçmenler çoğunlukla 20-30 yaş grupları arasında bulunan erkeklerden oluşmaktaydı. Türkiye'nin genellikle endüstriyel açıdan gelişmiş bölgelerinden olan bu işçiler, Türkiye'de çalışan nüfusla karşılaştırıldığında göreli olarak daha vasıflı ve eğitimliydiler. Öyle ki bu dönemde kırsal kesimden gelen göçmenlerin oranı sadece % 17,2 idi.[5] Araştırmalar, yurtdışına giden Türk işçilerinin nitelikli işgücü açısından daha çok Türkiye'nin zengin bölgeleri olan Marmara, İç Anadolu, Ege gibi bölgelerden geldiklerini göstermektedir. Federal Almanya'ya gelen Türk işçilerinden çoğunluğunun kent kökenli olduğunu gösteren bir başka araştırmaya göre; Türk işçiler arasında büyük kentlerden göçenlerin oranı % 39, küçük kentlerden göçenlerin oranı % 33, köylerden göçenlerin oranı ise % 26'dır.[6]

Başlangıçta dış göçe katılanların eğitim durumu, çoğunlukla orta eğitim düzeyinde ve nitelikli işçi kategorisindeydi. Bu işçiler daha çok kentlerdeki sanayi ve hizmet sektörlerinde çalışmaktaydılar.[7] Türkiye 1973 yılına kadar nitelikli işgücünün % 17'sini yurt dışına göndermiştir. Tahminlere göre 1964-1973 yılları arasında yurtdışına giden nitelikli işgücü içerisinde yaklaşık dokuz bin kadar ilkokul öğretmeni bulunmaktaydı ve bunlar endüstri işçisi konumunda çalışmışlardı. Bu işçilerin yurtdışına gidebilmek için asıl mesleklerini gizledikleri anlaşılmaktadır.[8] Aynı zamanda Almanya'ya göç eden 1. nesil Türk kadınları da göçün ilk yıllarında nitelikli işçilerdi. Ancak Türk makamları orta, lise veya dengi okul diploması veya mesleki niteliğe sahip kadınları, vasıfsız işçi arayan işyerlerine yönlendirmişler ve bu kadınlar, kayıtlara vasıfsız işçi olarak

4 Latif Çelik, *Göçtürkler 50 Jahre in Deutschland, Institut für Kultur Geschichts und Integrationsstudien*, Würzburg 2011, s. 44.

5 Ayhan Kaya, *Berlin'deki Küçük İstanbul Diyasporada Kimliğin Oluşumu*, Büke Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 41.

6 Faruk Şen, Güray Öz, Ahmet İyidirli, *Almanya'daki Türklerin Kültürel Sorunları*, Önel Yayınevi, Köln 1996, s. 22.

7 Kadir Canatan, *Göçmenlerin Kimlik Arayışı*, Endülüs Yayınları, İstanbul ١٩٩٠, s.١٧.

8 Nermin Abadan-Unat, *Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulusötesi Yurttaşlığa*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2002, s. 80-81.

geçmişlerdir. Bu bağlamda Türkiye'de başhemşire veya öğretmen olan kadınlar Almanya'ya sıradan işçi olarak gitmişlerdir.[9]

60'lı yılların ikinci yarısından itibaren, Türkiye'den Almanya'ya nitelikli işçiden çok, niteliksiz işçiler göç etmeye başlamıştır. Bu dönemde göçe katılanlar arasında nitelikli işçilerin payı hızla düşerken, kırsal kökenli işçilerin sayısı da hızla artmıştır. Kırsal kökenli işçilerin eğitim düzeyi düşüktür ve niteliksizdirler. Orhan Türkdoğan, Federal Almanya'da yaşayan Türk işçilerin % 80 civarındaki kısmının, Türkiye'nin kırsal alanlarında doğup büyüyen, daha sonra bir kısmı iş aramak için büyük şehirlere gitmiş köy kökenli kimseler olduğunu ifade etmektedir. Bunlardan 1964-1973 yılları arasında kanuni yollarla Batı Almanya'ya göç eden 747.298 Türk işçisinin 246.181'inin nitelikli olduğunu ifade eden Türkdoğan, 501.117'sinin ise niteliksiz işçilerden oluştuğunu dile getirmiştir.[10] Kadın işçiler açısından durum değerlendirildiğinde ise, 1966 yılından önce göç edenler ile 1966 yılından sonra göç edenler arasında eğitim ve nitelik açısından ciddi farkın var olduğu görülür. Göçün ilk yıllarında kadınların eğitimleri açısından erkeklerden yüksek olduğu Nermin Abadan'ın 1963'te yapmış olduğu araştırmada ortaya konmaktadır.[11] Ancak bu durum 60'lı yılların ortalarında açık bir şekilde değişmiştir. Bu dönemde kırsal ve az gelişmiş bölgelerden gelen kadın işçilerin fark edilir bir biçimde endüstri hayatına atıldıkları görülmektedir. 1972 yılında yapılan bir araştırmada en yüksek oranda Türk işçisi barındıran Batı Berlin'de istihdam edilen kadınların % 70'inin daha önce hiçbir yerde çalışmamış oldukları ortaya konmuştur.[12]

1. nesil Türk işçilerin hangi iş kollarında istihdam edildiğine gelince şu gerçeği dile getirmek yerinde olacaktır. Yabancı işçilerin istihdam edildikleri sanayinin tüm işkollarında çalıştırılan işçiler, çoğunlukla vasıflı işçi olarak seçilip getirilmiş olmalarına rağmen ya niteliksiz ya da çok az ustalık gerektiren işlerde çalıştırılmıştır. Türk işçiler Türkiye'de imzaladıkları sözleşmede yer alan çalışacakları işyerlerinin aksine, Almanya'da kontrol imkânı bulamadan imzaladıkları ikinci bir sözleşmeyle, kendilerine taahhüt edilen işyerlerinden başka işyerlerinde çalıştırılmıştır. Bu duruma örnek olarak, maden kuyusunda iş kazasında ölen beş işçinin, ölümlerinden sonra yapılan incelemede, aslında inşaat işlerinde istihdam edilmek için

[9] Ayten Kılıçarslan, *Almanya'da 1. ve 2. Nesil Türk Kadınları*, Türkevi Yayınları, Köln 2012, s. 25.

[10] Orhan Türkdoğan*, İkinci Neslin Dramı Avrupa'daki İşçilerimiz ve Çocukları*, Orkun Yayınevi, İstanbul 1984, s. 35-37.

[11] Nermin Abadan-Unat, *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları*, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 1964, s. 61

[12] Abadan-Unat, *Bitmeyen Göç*, s. 150.

Almanya'ya gönderildikleri tespit edilmiş olması verilebilir.[13] Dolayısıyla işverenlerin işçilerde aradıkları nitelikler, ifade edilenin aksine çok farklıydı. İşverenlerin aradıkları sağlam ve güçlü bir bedene sahip, sanayinin günlük akışına -özellikle üretim akışına – yani üretimin bandla döndüğü, en az mesleki nitelik gerektiren, pis ve ağır işlerin yapıldığı ve çoğunlukla akort çalışılan işlere ayak uydurabilen kişilerdi.[14] Ursula Boos Nünning bu niteliklere sahip yabancı işçiler için tipik istihdam alanlarının oluşmaya başladığını, bu istihdam alanlarının ise; pek itibar edilmeyen işlerin yapıldığı istihdam alanları (konut, yazıhane ve bina temizlik işleri gibi), koku, gürültü ve şiddetli sıcaktan etkilenen düşük kaliteli istihdam alanları (gıda sanayii, kimyasal üretim, metal ve işletme sanayii gibi), ağır ve tehlikeli işlerin yapıldığı ve iş kazası riskinin yüksek olduğu istihdam alanları (bina ve yol yapımı, madencilik, demir ve çelik sanayii gibi), sadece monoton işlerin yapıldığı istihdam alanları (elektronik sanayiinde akarband üretimi gibi) olduğunu ifade etmiştir.[15]

Almanya İşgücü Bürosu tarafından seçilen Türk işçiler, ilk önce tarım ve inşaat sektörüne, daha sonra ise genellikle beden gücüne, kol gücüne dayanan, fazla yetenek gerektirmeyen işlere ve sanayi kollarına yönlendirilmiştir.[16] Bu iş kolları; inşaat sektörü, demir-çelik ve metal sanayii, maden ocağı ve taş ocakları, kiremit ve tuğla fabrikaları, plastik madde, lastik ve asbest işleme, otomotiv ve tekstil sanayi olarak tespit edilmiştir.[17]

Genellikle Almanya'da Türk işçiler düşük ücretli ve Almanlar tarafından sevilmeyen işleri yapmaktaydı. Çöpçülük, sokakları temizleme, bant işçiliği gibi işler genelde Türk işçiler tarafından yapılan işlerdi.[18] Türk işçiler sadece Almanların değil diğer yabancı işçilerin çalışmak istemedikleri ağır ve tehlikeli işlerde de çalışmışlardır. Türklerin çalıştıkları işyerleri genellikle kirli ve sağlık açısından tehlikeli, işleri zor, ücretleri az ve yüksek

[13] Erkan Perşembe, *Almanya'da Türk Kimliği Din ve Entegration*, Araştırma Yayınları, Ankara 2005, s. 65.

[*] Günter Wallraff, Türk işçisi kılığına girerek iki yıl kadar Türk işçilerle çalışan ve bunu kitaplaştıran Alman bir yazardır. Kitabının adı "En Alttakiler"dir. Almanya'da Türk işçilerinin hangi tür işlerde ve hangi şartlarda çalıştıkları bu kitapta detaylı olarak anlatılmıştır. Günter Wallraff, *Ganz Unten*, Kiepenheuer &Witsch, Köln, 1985.

[14] DOMİT, *40 Jahre Fremde Heimat Einwanderumg aus der Türkei in Köln*, Köln 2001, s. 35.

[15] Ursula Boos-Nünning, " Arbeiten und Wohnen als Lebensgrundlage" in Fremde Heimat, *Klartext Verlag*, Essen 1998, s. 340.

[16] Ayhan Kaya, Ferhat Kentel*, Euro Türkler Türkiye ile Avrupa Birliği Arasında Köprü mü, Engel mi?,* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 16.

[17] Perşembe*, Almanya'da Türk Kimliği*, s. 66.

[18] Faruk Şen, Andreas Goldberg, *Türken in Deutschland*, C. H. Beck Verlag, München 1994, s. 33-34.

kaza riski taşıyan işlerden oluşmaktaydı.[19] Genelde 1. nesil Türk işçilerine verilen işler, ilgili literatürde çoğu zaman "ağır, kirli, riskli, tehlikeli, bezdirici" gibi sıfatlarla tanımlanmıştır. Bu şekilde tanımlanan işlerin neler olduğunu anlamak adına gazeteci yazar G. Wallraff*'ın verdiği örnekler dikkat çekicidir. Örneğin " Ağır sanayideki temizlik işleri" sanayi atığı zehirli gaz ve tozların yutulduğu bir çalışma alanı olarak ifade edilmiştir.[20]*

1. nesil Türk kadın işçiler de ilk başlarda yerli kadınlar tarafından kabul edilmeyen işlerde çalışmışlardır. Türk kadın işçileri mensucat, terzilik, elektronik, gıda paketlemesi ve temizlik gibi belli alanlarda yoğunlaşmışlardır.[21] Aynı zamanda 1. nesil Türk kadın işçileri, belli sebeplerden dolayı kaçak işyerlerinde çalışmak durumunda da kalmışlardır. Çok sayıda ev kadını çalışma izni olmadığı için düşük ücretli ve resmi olmayan işlerde çalışmıştır.[22] Ayten Kılıçarslan göçün ilk yıllarında, göçmen kadınların yerli kadınlar tarafından reddedilen işleri kabul etmeleri nedeniyle Almanların kalifiye veya arzulanan pozisyonlara kaymalarına neden olduğunu, bundan dolayı da göçmen kadınların az kazanç sağlayan ve daha kötü pozisyonlarda çalışmak durumunda kaldığını, bu durumun Türk kadın işçiler hakkında basit işçiler, temizlik işçileri veya acınacak ev kadınları gibi önyargıların oluşmasına etki ettiğini dile getirmiştir.[23]

Çalışma şartlarının 1. Nesil Türk Göçmenler Üzerine Etkileri

Bilindiği üzere Türkiye'den Almanya'ya işçi göçünün başladığı ilk yıllardan itibaren özellikle 1973 yılına kadar, Almanya'ya işçi olarak gelmek isteyenler, vize verilmeden önce mutlaka sağlık muayenesinden geçirilmekte ve sağlığı yerinde olanların Almanya'ya gitmelerine izin verilmekteydi.[24] Öyle ki Almanya'da çalışmak isteyen kişilerden, Alman makamları belli sağlık şartlarını taşımalarını talep etmekte, yapılan muayene esnasında belli başlı hastalıkların ortaya çıkması halinde vize talebinin geri çevrileceğini ifade etmekteydi. Vize talebinin geri çevrilmesine gerekçe olarak gösterilen hastalıklar arasında mide ve safra kesesi ameliyatı, bir böbreğin olmaması, çürük dişler, hafıza kaybı vb. sayılmaktaydı. Alman makamlarının yanında Türk İş ve İşçi Bulma Kurumu Genel Müdürlüğü 66 ayrı hastalık tespit etmiş, bu hastalıklarından birine rastlanılmasının başvurula-

[19] Ulrich Herbert, *Gesichte der Auslaenderpolitik in Deutschland: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter*, C. H. Beck Verlag, München 2001, s. 237.

[20] Kadir Turan, *Almanya'da Türk Olmak*, T. C. Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 50-51.

[21] Abadan-Unat, *Bitmeyen Göç*, s. 146-153.

[22] Şen, Goldberg, *Türken in Deutschland* s. 49.

[23] Kılıçarslan, *Almanya'da Türk Kadınları*, s. 60.

[24] Kılıçarslan, *a.g.e.*, s. 40-44.

rın reddedilme gerekçesi sayılacağını beyan etmişlerdir.[25] Bu durum 1. Nesil Türk işçilerin Almanya'ya sağlıklı olarak geldiklerinin somut bir ifadesidir. Ancak Almanya'ya geldikten sonra 1. Nesil, özellikle bedensel güç gerektiren ve ağır çalışma koşullarına sahip işlerde çalışmak durumunda kalmışlardır. Bu ağır çalışma koşulları, özellikle inşaat, maden, demir çelik sanayinde istihdam edilme, daha sonraki süreçte 1. nesil Türk göçmenlerin ciddi sağlık sorunlarıyla karşılaşmalarına neden olmuştur.[26] Özellikle nitelik eksikliğinden kaynaklanan sebeplere bağlı olarak ağır iş şartlarında çalışan Türk göçmenler ciddi manada iş kazalarına maruz kalmışlardır. "1963'te yapılan bir araştırmada Türk işçilerin dörtte biri (%24) iş kazası geçirdiği tespit edilmiştir. Türk işçilerin en çok iş kazasına maruz kaldıkları sektörler, kimya (% 34), metal (% 28) ve maden ocakları (% 27) olmuştu. Türk işçiler özellikle maden ocaklarında çalışmakta çok güçlük çekmişlerdi. Çünkü maden ocaklarında 1000 metreden daha fazla derine inmeleri ve orada sekiz saat 37-38 derece sıcaklıkta yarı çıplak çalışmaları gerekiyordu. Çiftçilik ya da çobanlıktan gelen işçiler bu iş türünü çok yadırgadıkları için sürekli bir psişik korku ve sinir gerginliği içinde bulunuyordu."[27] 1. neslin bu ağır şartlarda çalışmaları, onların yaşlılık dönemlerinde ciddi sağlık sorunlarıyla karşılaşmalarına neden olmuştur. Ayhan Kaya ve Ferhat Kentel'in yapmış olduğu araştırma çerçevesinde, bir doktorla yapılan derinlemesine görüşmede, doktorun 1. Neslin sağlık durumuna dair ifadeleri dikkat çekicidir. "İlk kuşakta sağlıklı insanlar geldi, çok ezildiler. Şimdi bu insanların birçok sağlık sorunları ortaya çıkıyor. Omurga hastalıkları, sindirim sistemi sorunları, psiko-somatik sorunlar, özlem, stres, mesleki hastalıklar..." [28]

Türkiye'den Almanya'ya göç süreciyle birlikte daha önce yaşamış oldukları sosya-kültürel çevreden kopan Türk göçmenler, bedenlerini bir gün geri döneceğim düşüncesiyle, tamamen yabancı oldukları bir çevre ve kültürel yaşama getirmişler, ancak ruhlarını memleketlerinde, ailelerinin, çocuklarının yanında bırakmışlardı. Bu parçalanmışlık ve ikilem Türk işçilerin gönül dünyalarında ciddi bunalımlar yaşamalarına neden olmuştu. Kendilerinde güvensizliğe, hiyerarşi kaybına ve huzursuzluğa dayalı korkular ve endişeler ortaya çıkmaya başlamıştı.[29] Bu parçalanmışlık, bu iki-

[25] Kılıçarslan, *a.g.e.*, s. 18-19.

[26] Kauth Kokshoorn, Erich Marchel, *Älter Werden in der Fremde – Wohn und Lebenssituationen älterer ausländischer Hamburgerinnen und Hamburger*, Sozial-Emprische Studie, Hamburg 1998, s.15.

[27] Abadan-Unat, *Bitmeyen Göç,* s. 191.

[28] Kaya, Kentel, *Euro Türkler,* s. 84.

[29] Turan*, Almanya'da Türk Olmak*, s. 108, İnci Sen, "Diasporada Yasayan insanlarımızın Sağlık Sorunları", çevrimiçi, http:// www. Drincisenpsikiyatri.com/genel-

lem ve daha sonra çalıştıkları ülkede yaşadıkları tecrübeler, 1. neslin pek çok üyesinde depresyon ve psiko-somatik rahatsızlıkların varlığına neden oldu. Kadir Turan'ın ifadesine göre bu durum, konuşma güçlüğü çeken, yaşama arzusunu kaybeden ve iç dünyalarında derin acılar yaşayan bireylerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.[30] Almanya'da uzun yıllar psikolog olarak çalışmış ve hastalarının çoğunluğu Türk göçmenlerden oluşan Dr. Serpil Pak, Türk göçmenlerin sağlık sorunlarına dair Türkiye'de ulusal bir gazeteye verdiği röportajda şunları ifade etmiştir: " Çoğunlukla göçmen işçiliğin yol açtığı psiko-somatik sorunlarla, nedenini bilemedikleri ağrılarla geliyorlardı. Daha önce doktor doktor dolaşmış, ağrılarının fiziksel nedenini araştırmış oluyorlardı. Oysa nedeni psikolojikti. Çoğu ülkelerinden çıkmış, Almanya'ya gelir gelmez fabrikaya girmiş. Yıllarca bazen 30 yıl kendilerini Almanya'ya kapatarak yaşamışlar. Büyük travma."[31] Bu travma ve psikolojik rahatsızlık durumu özellikle kadın göçmenlerde daha çok görülmekteydi. Kadın göçmenlerin, boyutları küçük ve şartları kötü olan evlerde yaşamaları ve zamanlarının çoğunu, dil sorununa dayalı olarak buralarda geçirmeleri yani dışarı ile iletişim eksikliği bu tür hastalıkları tetikleyen unsurlar olmuşlardır. Bunun yanında çalışan kadınların saatlerce bandlarda ve ağır şartlar altında çalışmaları, çalışan ve çalışmayan kadınların, gurbet ellerde eşlerinden gerekli desteği görememesi, vatan özlemi, hayallerin gerçekleşmemesi vb. sebepler, psiko-somatik rahatsızlıkların, göçmen Türk kadınlarda ciddi boyutlara ulaşmasına neden olmuştur.[32] "Birinci Kuşak göçmen kadınlar Almanya'ya geldiklerinde ailevi sorunlarla karşılaşmışlardı. Eşler tarafından yeterince önemsenmeyen, ihmale uğrayan, kocalarının başka kadınlarla ilişkilerini sürdürdüğünü gören 1. nesil kadınlar büyük hayal kırıklığı yaşamışlardı, özellikle aile birleşimiyle gelen kadınlar. Bunun yanında yol yordam bilmemek, dilden anlamamak, farklı kültür ve anlayışlarla karşılaşmak onları içine kapanık hale getirmiş, bir kısmının evi ve çocukları dışında dünyası olmamış, bir kısmı temizlik düşkünü hastalık hastası olmuştu."[33] Almanya'da iş hayatına katılan kadınların, katılmayan kadınlara oranla sağlık durumlarının en azından psikolojik olarak daha iyi durumda olduğu ifade edilmektedir. Çünkü çalışan kadın, başka çevrelerle iletişime geçerek ve dil problemini az da olsa çözerek sosyal izolasyondan kurtulmuş olmakta, dolayısıyla

psikiyatri/ diasporada- yasayan-insanlarımızın sağlık sorunları, 2015.

30 Turan, *Almanya'da Türk Olmak*, s.108.

31 Ahmet Tulgar, Milliyet 2004.

32 Şen, Goldberg, *Türken in Deutschland*, s. 62; Kılıçarslan, *Almanya'da Türk Kadınları*, s. 40-44.

33 Zekiye Demir, *Almanya'da Yasayan Türk Kadınları*, DİB Yayınları, Ankara 2010, s. 24.

psikolojik rahatsızlığın sebeplerinden biri olan yalnızlığı en aza indirmektedir.[34]

Özet olarak ifade etmek gerekirse, göç eden ilk nesil Türk işçiler, göçün ilk yıllarında eğitim ve iş niteliği açısından üst seviyede olsa da bu durum daha sonraki yıllarda aşağıya doğru ciddi bir düşüş göstermiştir. Türk işçiler ağır sanayi, inşaat ve madencilik vb. sektörlerde, kirli, tehlikeli ve ağır işlerde çalışmış, çalıştıkları işler ağır olmasına rağmen çok düşük ücret almak durumunda kalmışlardır. Bu durum Türk işçileri gelirlerini yükseltmek adına fazla mesai yapmaya, gece vardiyası ve tatil günlerinde çalışmaya zorlamıştır. Cazip olmayan ve tehlikeli işlerde çalışmak, Türk işçilerin ileriki yıllarda hayatlarına olumsuz etki etmiş, kendilerinde sağlık sorunlarının ortaya çıkmasına ve düşük emekli maaşı almalarına neden olmuştur.[35]

2. Nesil Türk Göçmenler ve Çalışma Şartları

2. nesil Türk göçmenleri, 1. nesil Türk göçmenlerle karşılaştırıldığımızda çok fazla farklılığın bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu farklılıklardan bazıları, Almanya'ya seyahat ettikleri yaşlar, oturum süreleri, doğdukları ülkeler, eğitim durumları, iş durumları, iş tecrübeleri ve mesleki pozisyonları olarak sayılabilir. Dolayısıyla 2. nesil Türk göçmenler için homojen bir gruptan bahsetmek oldukça zordur.[36] Bundan dolayı 2. nesil Türk göçmenlerin iş durumlarını, meslek eğitimi (Ausbildung) ve eğitim, çalıştıkları işler, işsizlik ve kendi işyerlerini açma (Selbsstandig) çerçevesinde değerlendirmek yerinde olacaktır.

Almanya'da meslek eğitimi temelde çıraklık eğitimine dayanmaktadır. Bunun ön şartı da Hauptschule diye isimlendirilen bir lise türünü bitirmiş olmaktır. Dolayısıyla meslek eğitimi ile normal eğitim arasında sıkı bir ilişki mevcuttur. Bu çerçevede değerlendirildiğinde 2. nesil Türk göçmenler arasında eğitim seviyesi açısından bir bölünmüşlük vardır. Örneğin bu nesiller içerisinde bazı bireyler aileye Almanya'da küçük yaşta katılmış ve okul öncesi eğitim almıştır. Bazıları ise aileye küçük yaşta katılmalarına rağmen okul öncesi eğitim almamış, dolayısıyla Almancaya hâkim olamamış bireylerdir. Yine bu bölünmüşlük içerisinde aile birleşimi ile Almanya'ya gelen, Türkiye'de doğmuş ya da öğreniminin bir kısmını Türkiye'de yapmış bireyler mevcuttur. Bu bölünmüşlük 2. neslin eğitimine dolayısıyla meslek eğitimlerine etki etmiştir.[37] Almancanın yetersiz olması ve okuldaki

[34] Giselind Grottion, *Gesundheit und Kranksein in der Migration*, Verlag für Interkulturelle Kommunikation, Frankfurt 1991, s. 63.

[35] Turan, *Almanya'da Türk Olmak*, s. 50; Şen, Goldberg, *Türken in Deutschland*, s. 33.

[36] Ülger Polat, *Soziale und Kulturelle Idenditaet Türkischer Migranten Der zweiten Generation in Deutschland*, Kovac Verlag, Hamburg 1997, s. 13.

[37] Abadan-Unat, *Bitmeyen Göç*, s. 186-192.

başarısızlık 2. nesil için meslek eğitimi alma konusundaki en büyük engel olmuştur. Temel hedef Hauptschule'yi bitirmek olsa da bu konuda sonuçlar hiç de iç açıcı olmamış, Türk öğrenciler hem Alman öğrenciler hem de diğer göçmen gruplarla karşılaştırıldığında eğitim açısından geri planda kalmıştır. 2. nesil Türk göçmenlerin büyük bir kısmının eğitim seviyesi düşüktü. Bunların bir kısmı ya Hauptschule'den mezun olmuş ya da hiçbir okulu bitirememişti.[38] Ursula Boos- Nünning, Türk gençlerinin meslek eğitimi durumlarının oldukça kötü olduğunu, bu durumun Gymnasium ya da eş değer okullara giden öğrenciler çerçevesinde değerlendirildiğinde de Türk gençlerin büyük bir kısmının, niteliksiz mesleki okul eğitimi ya da iş eğitiminde yer aldığını ifade etmiştir.[39]

Mesleki gelişme için gerekli olan Hauptschule'yi bitirme, Almancaya hâkim olma vb. gibi ön şartlar 2. nesil Türk gençlerin aşamadığı engellerdi. Bu engelleri aşamama Türk gençlerin mesleki eğitime katılma oranını düşürmüş, mesleki eğitime katılabilenlerin de genelde Almanların tercih etmediği endüstriyel ve teknik alanlarda meslek eğitimi yapmalarına neden olmuştur. 1980/1981 yıllarında çıraklık eğitiminden yararlananların oranı sadece % 11'idi. Hauptschule'yi bitiren ve bitirmeyenlerden toplamda meslek eğitimi görenlerin sayısı sadece 1/3'ü bulabilmekteydi. Bunların % 64'ü bu kursların hiç bir yararını görmediklerini söylemiştir. Daktilo, Bilgisayar, Oto Mekaniker, Dikiş-Nakış, Kuaförlük, Elektrikli alet tamirciliği vs. kız ve erkek gençlerin o dönemde devam ettiği meslek dalları içerisinde yer almaktaydı. Ancak bu meslek kursuna katılanlardan sadece % 21'i eğitimini gördükleri mesleği kendilerine iş edinmiştir.[40] 1985/1986 yıllarında Türk gençlerin büyük bir bölümü zanaat işlerinde (% 51,6) (im Handwerk) % 4,4'ü endüstri ve ticarette meslek eğitimi almaktaydı. Sadece % 4,5'i kamu hizmeti, ekonomi, serbest meslek ve ev ekonomisi alanındaki meslek eğitimini tamamlamıştı.[41] 1985 yılında 2.629 Türk genci berberlik mesleğini, - özellikle bayanlar- 1.824 Türk genci de otomotiv teknikerliği mesleğini öğrenmişti. Meslek eğitimi alan Türk gençlerin % 21'i bu iki mesleğe yoğunlaşmıştı. Bu meslek tercihleri, Türk gençlerin kalite gerektirmeyen işlerde çalıştıklarını, kamu hizmeti gibi belli bir nitelik isteyen işlerde yer alamadıklarını göstermektedir.[42] Yine 2. nesil Türk bayanların meslek eği-

[38] Polat, *Soziale und Kulturelle Idenditaet*, s. 16.

[39] Ursula Boos-Nünning, *Berufswahl türkischer Jugendlicher, Institut für Arbeitsmarkt und Berufsforschung der Bundesanstalt für Arbeit,* Nünberg 1989, s.13.

[40] Canatan, *Göçmenlerin Kimlik Arayışı*, s. 284-253.

[41] Gerhard Jahn*, Sozialisation und Lebenslage der zweiten Migrationsgeneration: eine empirische Untersuchung zur Lebenslage der Migrantenjugendlichen türkischer Herkunft in der Stadt Duisburg*, Dissertation Uni Duisburg 1992, s. 61.

[42] Boos-Nünning, *Berufswahl türkischer Jugendlicher*, s. 13.

timindeki durumlarını genel veriler ışığında değerlendirdiğimizde, mesleki eğitimlerinin olumlu olmadığını tahmin etmek güç değildir. 1984 yılında göçmen kadınların sadece % 17,4'ü meslek eğitimi alırken bu oran göçmen gençlerde %29,5'di. 1987 yılında yaklaşık her üç göçmen erkekten biri, meslek eğitimi yapabileceği bir yer bulurken, sadece altı göçmen bayandan biri kendine meslek eğitimi yapabileceği bir yer bulmaktadır.[43]

Burada zikredilmesi gereken bir durum da, genelde göçmenlerin özelde ise Türk gençlerin meslek eğitimi yapacakları işyeri bulma konusunda karşılaştıkları zorluklardır. Bazı genç göçmenlerin nitelikli okul bitirmelerine rağmen, meslek eğitimi yapabilecekleri işyeri bulma konusunda Almanlar karşısında şansları oldukça azdır. Bu şans Türk gençleri arasında kendilerinin ve anne babalarının meslek eğitimi alma konusunda ortaya koydukları motivasyona rağmen, diğer göçmenlere nazaran Almanlar karşısında daha da azdır. Yine meslek eğitimine katılmak için başvuranların sayısının artması göçmenlerin şansını aşağılara çekmektedir. Ayrıca meslek eğitimi verilen işyerlerinin bir takım sebeplerle göçmenleri kabul etmemeleri aşılması gereken bir başka sorundur. Bazı işletmeler, işyerlerinde göçmenlerin çalıştırılması durumunda işyerindeki ahengin bozulacağını, işyerinde göçmenlerin bulunmasının müşterileri üzerinde olumsuz etki edeceğini düşünmüşlerdir. Bunun yanında işe geç gelme ve sık sık hasta olma vb. gibi durumların işyerinde düzensizlik oluşturacağı düşüncesi, göçmenlerin meslek yapabilecekleri işyerleri bulmalarını zorlaştırmıştır.[44] Araştırmalar aynı okul mezunu olmalarına rağmen göç geçmişine sahip gençlerin, Almanlar karşısında meslek eğitimi alacak işyeri bulma konusunda ciddi sıkıntılarla karşılaştıklarını ve mağdur olduklarını ortaya koymuştur. Örneğin Alman öğrencilerden Hauptschule ve Sonderschule mezunu olanların % 43'ü meslek eğitimi yapabilecek bir yer bulabilirken, aynı okul mezunu göçmen öğrencilerin sadece % 23'ü meslek eğitimi alabileceği bir yer bulmayı başarabiliyordu. Göçmen ve Alman öğrenciler arasındaki bu farkın, Realschule mezunları çerçevesinde değerlendirildiğinde daha da fazla olduğu görülmektedir. Realschule mezunu Alman gençlerin % 61'i meslek eğitimi alabileceği bir yer bulabilirken, bu oran Realschule mezunu göçmen gençlerde %24'e kadar düşmüştür.[45]

2. nesil Türk gençlerin bitirdikleri okul ve aldıkları meslek eğitimi yaptıkları ya da yapacakları işlerde etkin bir rol oynamıştır. Her ne kadar 2.

[43] Bundesminister für Bildung und Wissenschaft, Berufsbildungsbericht, Bonn 1987, s.118-119.

[44] Polat, *Soziale und Kulturelle Idenditaet*, s. 18-19.

[45] Beauftragte der Bundesregierung für Migration, Flüchtlinge und Integration, Bericht der Bundesregierung für Migration, Flüchtlinge und Integration über die Lage der Auslanderinnen und Auslander in Deutschland, Berlin August 2005, s. 63.

nesil Türk gençleri içerisinde "hangi mesleğe sahip olmak istersiniz?" sorusuna babalarının işini yapma oranı % 1,7 gibi çok çok düşük olsa da realite hiç de öyle değildi.[46] Doktor, öğretmen, mühendis, eczacı vb. gibi mesleklere sahip olma arzusu 2. nesil Türklerin aldıkları eğitimle ve Almancaya hâkim olmayla bağlantılı olarak ulaşamayacakları mesleklerdi.[47] Dolayısıyla 20-30 yaşlarındaki Türk gençlerin çoğu babalarının çalıştıkları işlerde çalışmak durumunda kalmışlardır. 1980'li yıllarda Türk gençlerin dörtte üçü niteliksiz işlerde çalışmış, 90'lı yıllarda hem 1. hem de 2. nesil göçmenlerin çoğu üretim ve endüstri sanayiinde kendilerine iş bulabilmişlerdir. Göçmenlerin büyük bir bölümü tekstil, elektrik endüstrisi, gastronomi, hasta bakıcılığı ve temizlik sektöründe çalışmaktaydı. Bu sektörler genellikle düşük ücretli, toplum içerisinde düşük statüye sahip olan iş alanlarıydı. Bu durum hem 1. nesil hem 2. nesil için geçerli idi. Aynı okul muzunu olmalarına rağmen Türk göçmenlerin büyük çoğunluğu bilek gücüne ihtiyaç duyulan işlerde çalışırken Almanlardan sadece % 20'si bu işlerde çalışmaktaydı. Göçmenlerin icra ettikleri işler genelde sağlık açısından tehlikeli, monoton ve düşük ücretli, özel bir nitelik gerektirmeyen işlerdi.[48] Nermin Abadan Unat, 2. nesil Türk göçmenlerin eğitim farklılığının, yeterli düzeyde Almanca bilmemelerinin ve Almanya'da çalışma izni alabilmek için ileri sürülen koşulların bir sonucu olarak en az istenilen, en ağır ve beceri istemeyen düz işleri yapmak zorunda kaldıklarını, başka bir ifadeyle babalarının yaptıkları işlerle yetinmek durumunda kaldıklarını ifade etmiştir.[49]

1.1. Çalışma şartlarının 2. Nesil Türk Göçmenler Üzerine Etkileri

2. nesil Türk göçmenler daha önce ifade edildiği gibi homejen bir gruptan oluşmamaktaydı. 2. neslin bazıları çocukluğunun bir kısmını Türkiye'de geçirdikten sonra Almanya'ya gelmiş bir kısmı ise Almanya'da doğmuş ve sosyalleşmesini burada tamamlamıştır. Bu durum 2. nesil için geleceğe dair bir umut ve beklentiyi beraberinde getirmişti. Artık 2. nesil babalarının yaptıkları düşük ücretli, pis ve güvencesiz işleri yapmak istemiyorlardı. Ancak daha iyi koşullarda çalışmak için gerekli olan eğitim ve diğer alanlarda ciddi bir başarı gösteremedikleri için, istemeyerek de olsa babalarının işlerini yapmak zorunda kalmışlardır. Bu durum onlarda ciddi hayal kırıklığı ve büyük hüsrana yol açmış farklı tavırlar geliştirmelerine sebep olmuştur. Bu tavırların başında yaşadıkları çevrede, sorunlarının çözümünü alkol, esrar, eroin gibi uyuşturucu maddelerde aramak yer alırken, başka

[46] Türkdoğan, *İkinci Neslin Dramı*, s. 62.
[47] Boos-Nünning, *Berufswahl türkischer Jugendlicher,* s. 22 vd.
[48] Polat, *Soziale und Kulturelle Identitaet,* s. 20-23.
[49] Abadan-Unat, *Bitmeyen Göç*, s. 186-192.

bir tavır ise sürekli saldırgan bir davranış ortaya koyarak holiganizm denen gençlik suçlarına karışma olmuştur. Saldırgan davranışlar, alkol ve uyuşturucu madde kullanımı 2. nesil Türk göçmenlerin hem psikolojilerini hem de sağlıklarını ciddi manada etkilemiştir.[50]

2. nesil Türk göçmenlerin diğer bir problemi de kendilerine rehberlik edecek, onları yönlendirecek bireylerin eksikliğidir. Bu eksikliğe yukarıda ifade edildiği üzere sosyal statüyle ilgili beklentilerin gerçekleşmemesi, aynı zamanda iç dünyalarında, içinde yaşadığı toplumun değer ve normları ile kendi değer ve normları arasında bir çatışma yaşamaları onlarda bir güvensizlik, endişe ve "anomiye" varan durumların ortaya çıkmasına neden olmuştur.[51] Yapılan araştırmalarda, 2. neslin çoğu zaman farklı iki kültür arasında yaşaması ve bu iki kültür arasında sıkışması nedeniyle psikolojik sorunlar ve kimlik krizi yaşadıkları tespit edilmiştir. Bunun yanında gençlerin yaşadığı evdeki sosyal durum ve ailenin beklentisi ile göç ettikleri ülkedeki ve aile dışındaki sosyal- kültürel çevre farklılıkları, onların hem gönül dünyalarında hem de kimliklerinde krizler meydana getirmiş, bu da onlarda çoğu zaman psikolojik ve psiko-somatik sorunların görülmesine neden olmuştur.[52]

Almanya'ya göç eden Türk işçiler ve onların çocukları, gerek lisan gerek kültür gerek se sosyal farklılıklar yüzünden çoğu zaman bir yalnızlık duygusu içinde yaşamışlardır. Bu yalnızlık duygusunu gidermek için gettolar oluşturmuşlardır. Ancak bu gettolarda yalnızlık duygusunu tamamen aşamamışlar ve dolayısıyla buna bağlı olarak özellikle işçilerin eşleri ve çocukları ciddi psikolojik sorunlar yaşamışlardır. İşçiler ve ailelerinde meydana gelen bu ruhi bunalımlar, onların moral motivasyonunu etkilemiş, cinnet geçirmelerine ve ahlaki bunalımlar yaşamalarına neden olmuştur. Bu duruma bağlı olarak işçilerde gastrit, ülser ve sinir hastalıkları yaygın olarak görülmüştür. Bunun yanında çocuklarda görülen sinirlilik ve uyumsuzluk, birçok sosyal problemi beraberinde getirmiştir. İçinde yaşadıkları topluma uyamamanın yarattığı sosyal gerilimler, hayal kırıklığı ve çatışma durumları, açık depresyon halleri, hüzün ve içe dönüklük, saldırganlık, korku halleri, uyumsuzluk ve dikkatsizlik gibi psikolojik rahatsızlık yanında sık sık rastlanılan karın ağrısı, kalp sancıları, baş ağrısı gibi somatik rahatsızlıklar 2. nesilde görülen ciddi sağlık sorunlarıydı.[53]

Yukarıda sayılan sorunlar elbette 2. nesil Türk göçmen kadınlar için de geçerlidir. Ancak bunlara ilaveten, 2. nesil kız çocuklarında görülen bazı

[50] Abadan-Unat, *a.g.e.*, s. 191; Canatan, *Göçmenlerin Kimlik Arayışı*, s. 49-50.
[51] Turan, *Almanya'da Türk Olmak*, s.108
[52] Polat, *Soziale und Kulturelle Idenditaet*, s. 24.
[53] Türkdoğan, *İkinci Neslin Dramı*, s. 42-43.

sorunları Nermin Abadan Unat daha çok aile içinde yaşanan durumlarla bağlantılı görmektedir. "2. nesil kız çocukları için her ne kadar sevimsiz, itibarsız bir iş bile evde kapalı kalmaktan daha iyi görünmüş olsa da, küçük yaşta evlenme, ailevi sorunlar, boşanma durumu, bu boşanmaya bağlı olarak oturumu kaybetme korkusu ve dolayısıyla eşinin baskısına boyun eğme, dil yetersizliği ve tanışılacak birilerinin sınırlı olması gibi sebepler, onlarda endişe, korku depresyon gibi psiko-somatik rahatsızlıkların sıkça görülmesine neden olmuştur."[54]

Sonuç olarak, 2. nesil Türk göçmenler her ne kadar belli bir nitelik gerektiren işlerde bir takım başarılar elde etse de çoğunluğu babalarının yaptıkları işleri yapmış, babalarının bulunduğu işçi sınıfı kategorisinde yer almışlardır. Yaptıkları işler meslek eğitimi ve okul hayatındaki başarıyla doğru orantılı olduğundan, meslek eğitimini tamamlayamayan, okul hayatını başarıyla bitiremeyen Türk gençler, cazip olmayan, ağır iş yüküne sahip meslekleri, yani babalarının işlerini yapmak durumunda kalmışlardır.[55] 2. nesil Türk göçmenlerin nitelik gerektirmeyen işleri yapmalarına ve düşük gelirli meslek dallarında yer almalarına, onların göç hayatı, sosyal geçmişi ve eğitim durumları etki etmiştir. 2. nesil Türk gençleri, babalarının meslekleri dikkate alındığında genelde işçi sınıfından gelmeleri, babalarının eğitim durumu ve mesleki statüleri, onların eğitimini etkilemiş ve bu gençler Almanya'da Hauptschule'ye gitmek durumunda kalmıştır. Hauptschule'de ve meslek eğitimindeki başarısızlığa ilaveten Almanya'da işsizliğin artması, bazı alanlarda ayrımcılığa maruz kalmaları gibi sebepler onların iş hayatlarını ve geleceklerini belirlemiştir.[56]

1. 3. Nesil Türk Göçmenler ve Çalışma Şartları

3. nesil Türk göçmenlerin çalışma şartlarını ortaya koyan çok fazla veri yoktur. 3. nesille ilgili bilgiler, genellikle istatistiki verilerle elde edilmeye çalışılmaktadır. Özellikle Almanya'da yaşayan yabancılar ve göçmenler üzerine, Beauftragte der Bundesregierung für Migration, Flüchtlinge und Integration (Göç ve Mülteciler Dairesi) kurumunun yapmış olduğu çalışmalar dikkat çekmektedir. Biz de 3. nesil Türk göçmenlerin çalışma şartlarını ortaya koyarken bu kurumun ve diğer kurumların yapmış olduğu çalışmalardan yararlanmaya çalışacağız.

Şu bir gerçektir ki başarılı bir eğitimin yanında kaliteli bir meslek eğiti-

[54] Abadan Unat, *Bitmeyen Göç*, s. 191.

[55] Günther Schültze, *Berufliche Integration türkischer Arbeitnehmer*, Forschungsinstitut der Friedrich- Ebertstiftung, Bonn 1991, s. 179.

[56] Ursula Mehrlaender, *Türkische Jugendliche keine Berufliche Chanchen in Deutschland*, Forschungsinstitut der Friedrich- Ebertstiftung, Bonn 1983, s. 168.

mi, iş piyasasında yer edinme konusunda belirleyici bir rol oynamaktadır. Almanya'da yaşayan yabancılar özellikle yabancı gençler için meslek eğitimi, gelecekleri açısından çok önemlidir. Meslek eğitimi alan ve bu eğitimi tamamlayan gençlerin iş piyasasındaki konumlarının, meslek eğitimi almayanlardan daha iyi durumda olduğu gerçeği dikkate alındığında, meslek eğitiminin önemi açıkça ortaya çıkmaktadır. Buna rağmen Almanya'da yaşayan yabancılar, meslek eğitimi alma noktasında iyi durumda değildir. Almanya'da yaşayan yabancı genç ve yetişkinlerin, göçmen geçmişe sahip Alman vatandaşı olan gençlerin, meslek eğitimi durumları Alman gençlerle karşılaştırıldığında hala düşük seviyededir. Dolayısıyla bu gençler yoğun olarak özel bir nitelik gerektirmeyen işlerle meşgul olmakta ve işsizlikten en çok etkilenenler arasında yer almaktadırlar. Bu sebeple Almanya'da yaşayan Türklerin mesleki eğitimdeki durumlarına baktığımızda durum hiç iyi değildir. 2006/2007 yılları arasında beş göçmen grubu kapsayan araştırmanın verilerine göre, Almanya'da yaşayan Türklerin durumu genel olarak değerlendirildiğinde, Türklerin % 58'i Almanya'da meslek eğitimi almamıştır. Cinsiyet açısından durum değerlendirildiğinde Türk erkeklerin % 47,3'ü Almanya'da meslek eğitimi almamışken bu oran kadınlarda % 70,1'e çıkmaktadır. Okula ya da meslek eğitimine devam eden Türk erkeklerin oranı % 10,8, Türk kadınların oranı ise % 10,5'dir. Meslek eğitimine sahip olan erkeklerin oranı ise % 29,6 iken bu oran kadınlarda % 12'lere kadar düşmektedir. Bu araştırmaya katılan 1.544 kişi içerisine öğrenciler dâhil edilmediğinde meslek eğitimi almama oranı ciddi boyutlara ulaşmaktadır. Buna göre Almanya'da meslek eğitimi almayan Türklerin oranı, öğrenciler dâhil edilmediğinde % 69'u bulmakta, cinsiyete göre değerlendirildiğinde de bu oran erkeklerde % 61,3'e kadınlarda %77,7'ye kadar çıkmaktadır.[57] Türkiye Uyum ve Araştırma Merkezinin NRW'de 2011 yılında Türkler üzerine yapmış olduğu araştırmanın verilerine göre, Türkiye kökenli göçmenlerin, 18 yaş ve üzerinde olanların hemen hemen yarısı (% 47) meslek eğitimine sahip değildir. Cinsiyet açısından durum değerlendirildiğinde erkeklerin % 39,9'u meslek eğitimine sahip değil iken, bu oran kadınlarda % 55,6'ya çıkmaktadır.[58] Genç nesil açısından konu değerlendirildiğinde Almanya'da yaşayan Türk gençlerin meslek eğitimine katılma durumu diğer yaş gruplarına göre daha yüksektir. Ancak

[57] Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, Basisbericht: Berichtsband Repraesentativbefragung "Ausgewaehlte Migrantenguppen in Deutschland 2006/2007" (RAM), Zur Situation der fünf grössten in Deutschland lebenden Auslaendergruppen, April 2010, s. 78, und RAM 2006/2007 Tabellenband, s. 54.

[58] Stiftung Zentrum für Türkeistudien und Integrationsforschung (TAM), Integrationsprozesse türkeistaemmiger Migrantinnen und Migranten in Nordreihn-Westfalen, Essen Februar 2012, s. 50.

mesleki eğitime katılma durumu Almanlarla karşılaştırıldığında hala çok düşük seviyededir. Türkiye ve Uyum Araştırmaları Merkezi'nin 2010 yılında NRW Eyaletinde yaşayan Türklerle ilgili yaptığı araştırmada 30 yaş altı Türk gençlerin % 39,7'si mesleki eğitim (Ausbildung) almaktadır. Aynı yaş grubu içeresinde meslek eğitimi olmayan gençlerin oranı ise % 27'dir. Bu oran 30-44 yaşları arası Türklerde % 44,2'ye, 45-59 yaş grubu Türklerde % 57,4'e çıkmaktadır.[59] Meslek eğitimine sahip olup olmama durumu kuşaklar açısından değerlendirildiğinde ise, 2011 yılında NRW'de yaşayan Türkiye kökenli göçmenlerden 1. nesil Türk göçmenlerin % 73,3'ü, 2. nesil Türk göçmenlerin % 31,9'u ve 3. nesil Türk göçmenlerin % 46,3'ü meslek eğitimine sahip değildir.[60]

Almanya'da meslek eğitimini tamamlayan Türklerin aldıkları meslek eğitimi, yaptıkları ya da yapacakları işleri belirleme açısından önemlidir. RAM araştırmasına göre meslek eğitimini Almanya'da tamamlayan Türk erkeklerin % 52,3'ü imalat sektöründe meslek eğitimi almış iken, ticaret alanında meslek eğitimi alanların oranı % 8,2'dir. Hizmet sektöründe meslek eğitimi alan Türk erkelerin oranı ise % 6,9 dur. % 14,1 oranında Türk erkekleri ise inşaat sektöründe meslek eğitimi almıştır. Kadınlar açısından durum değerlendirildiğinde, Türk kadınların % 7,4'ü imalat sektöründe, % 36'sı hizmet sektöründe, % 26'sı ticari sahada meslek eğitimi almıştır.[61]

Almanya'da çalışan Türkiye kökenli göçmenlerin istihdam edildikleri meslekler ise RAM verilerine göre şöyle özetlemek mümkündür:

- % 70,8 oranında Türk erkek işçi, % 14,1'i de sözleşmeli olarak (Angestellte erwerbstatig) çalışmaktadır.
- Çalışan Türk kadınların % 50,6'sı işçi, % 32,3'ü sözleşmeli olarak çalışmaktadır.
- % 45,9 oranında Türk erkek ve kadın niteliksiz işçi olarak çalışmaktadır. (ungelernte und angelernte Arbeiter)
- % 42,5 oranında Türk erkek imalat, endüstri ve zanaat sektöründe çalışırken, (verarbeitende Gewerbe, Industri und Handwerk) % 15,2 Türk erkek hizmet sektöründe çalışmaktadır.
- % 18,7 oranında Türk kadın imalat sektöründe çalışırken, % 42,2 oranında Türk kadın hizmet sektöründe çalışmaktadır.[62]

[59] Stiftung Zentrum für Türkeistudien und Integrationsforschung (TAM), Essen Januar 2011, s. 63.

[60] Stiftung Zentrum für Türkeistudien und Integrationsforschung (TAM), Zusammenfassung der Ergebnisse der 12. Mehrthemenbefragung 2011, Essen Oktober 2012, s. 8.

[61] Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, RAM Studie 2006/2007, April 2010, s. 83-84.

[62] Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, RAM Studie 2006/2007, April 2010, s.

Başka bir araştırmaya göre, 2006 yılında Türklerin % 40'ı işçi olarak çalışırken, uzman (Facharbeiter) ve ustabaşı (Meister) olarak çalışanların oranı % 25'dir. 16-45 yaş arası göçmen çocuklarının ise % 24'ü işçi olarak çalışırken, % 22'si de uzman, (Facharbeieter) ve ustabaşı olarak çalışmıştır. Cinsiyet açısından değerlendirildiğinde ise Türk erkeklerin % 36'sı Türk kadınların % 50'si işçi olarak çalışmıştır. Yine aynı araştırmaya göre Türkiye kökenlilerin % 40' tan fazlası imalat sanayiinde çalışırken, % 30'u da hizmet sektöründe çalışmaktadır.[63]

Türkiye Uyum ve Araştırmaları Merkezi verilerine göre NRW' de Türkiye kökenli göçmenlerin hemen hemen yarısı (% 48) çalışan (erwerbstatig) iken, istihdam edilenler içerisinde % 41'i tam zamanlı, % 7'si de yarı zamanlı işlerde çalışmaktadır. İstihdam içersinde yer almayan Türkiye kökenli göçmenlerin oranı ise % 46'dır. Ufak tefek (geringfügig) işlerde çalışan ya da hiçbir işte çalışmayanlar içerisinde büyük bir oranı (36,3) ise ev hanımları oluşturmaktadır. Çalışanlar içerisinde yaklaşık % 44'ü yarı kalifiyeli işçi olarak (angelernte) çalışırken, % 9'u basit sözleşmeli işlerde uzmanlık eğitimi olmaksızın çalışmaktadır. Toplama bakıldığında % 53 oranında çalışan Türkiye kökenli göçmenlerin niteliksiz işlerde çalıştıkları görülmektedir. Türkiye kökenli göçmenlerin çalıştıkları branşlar açısından durum değerlendirildiğinde ise, Türkiye kökenli göçmenlerin % 39,7'si imalat sektöründe, % 29,5'i hizmet sektöründe çalıştıkları görülmektedir. İmalat sektörü içerisinde ise özellikle % 13 oranında metal, % 9 oranında da otomobil sanayiinde çalıştıkları görülmektedir. Türkiye kökenli göçmenlerin çalıştıkları meslekler, kuşaklar açısından değerlendirildiğinde büyük farklar olduğu görülmektedir. 1. nesilde niteliksiz ya da yarı nitelikli işte çalışanların oranı % 65 iken bu oran 2. ve 3 nesilde yaklaşık % 38'dir. Uzman ya da sözleşmeli olarak çalışan Türkiye kökenli göçmenlerin oranı, yüksek pozisyonlu sözleşmeli memurluklar da ilave edildiğinde 1. nesilde % 15, 2. nesilde % 54, 3. nesilde % 52 dir.[64]

İşsizlik açısından Almanya'da yaşayan Türkiye kökenli göçmenlerin durumu pek iyi durumda değildir. Göçmenler arasında işsizlikten en çok etkilenen Türkiye kökenli göçmenlerdir. 2003 yılında Türkiye kökenli göçmenlerin işsizlik oranı % 31 di ve bu oran diğer göçmenler içerisinde en yüksek orandı.[65] Özellikle Almanların, işlerinin Türkler tarafından ellerinden alındığı ön yargılarının aksine 2005 yılında % 25,5 üzerinde Türk iş-

88-92 und RAM Studie Forschungsbericht 8, April 2010, s. 122-133.

[63] Destatis, GESİS-ZUMA, WZB, Datenreport, Bonn 2008, s. 205-207.

[64] Stiftung Zentrum für Türkeistudien und Integrationsforschung (TAM), Essen Februar 2012, s. 60-63.

[65] Beauftragte der Bundesregierung für Migration, Flüchtlinge und Integration, Bericht 2005, August 2005, s. 95-96.

sizdi ve bu işsizlerin % 40'ı uzun süre işsiz kalmıştı.[66] 2006 yılında da bu olumsuz tablo pek değişmemiş, Türkiye kökenli göçmenler % 32 ile diğer yabancılar içerisinde işsizlikte en üst sırada yer almıştır.[67] 3. nesil açısından işsizlik durumu değerlendirildiğinde, her ne kadar eğitim ve meslek eğitimlerindeki yükselişe bağlı olarak belli mesleklerde kendilerine iş imkânı bulsalar da işsizlikten etkilenme oranları yüksektir. Bu duruma etki eden sebeplerden biri aldıkları meslek eğitimi çerçevesinde iş bulamamalarıdır. 2011 yılında NRW'de yaşayan Türkiye kökenli göçmenler içerisinde Fachhochschule ve Üniversite bitirenlerde işsizlik oranı % 14' tür. Bu kişiler yüksek eğitime sahip olmalarına rağmen ciddi oranda işçi olarak ya da fazla nitelik gerektirmeyen sözleşmeli pozisyonlarda çalışmaktadır. Son derece nitelikli Türkiye kökenli göçmenler'in %38'i iyi bir meslek eğitimine rağmen kendi mesleklerine uygun işlerde çalışma imkânı bulamamıştır.[68] Son yıllarda Alman üniversitelerinde okuyan Türk öğrencilerin sayısında bir artış söz konusudur. Her ne kadar bu artış Almanya'da yaşayan Türk nüfusu açısından değerlendirildiğinde düşük olsa yine de önemli bir gelişmedir. Bu öğrenciler babalarının yaptığı işleri terk etmek ve ekonominin her branşında yer almak istemektedirler. Ancak 3. nesil içerisinde çok sayıda nitelikli Türk, Almanya'da aldıkları eğitim ve mesleğe uygun iş ve işyeri bulamadıkları için Türkiye'ye dönmektedirler. Bu kişiler Türkiye'yi sadece tatillerde görmüş ve Türkiye'de "Almancı" olarak nitelenmiş olmalarına rağmen, Almanya'yı terk etmekte ve Türkiye'de kendi mesleklerine uygun iş bulmaya çalışmaktadırlar. Bu da Almanya'da yaşayan nitelikli Türklerin sayısının düşmesine neden olmaktadır.[69] Kamuran Sezer ve Nilgün Dağlar'ın araştırmasına göre nitelikli Türk göçmenlerden özellikle Akademisyen olanların ve üniversitede okuyan öğrencilerin % 36'sı Türkiye'ye dönmeyi amaçlamaktadır. Türkiye'ye dönmeyi istemelerindeki sebepler arasında % 41,3 oranında Almanya'da vatan duygusunun eksik olması, % 38,4 oranında ise işe dayalı sebepler (berufliche gründe) öne çıkmıştır.

1.1. Çalışma şartlarının 3. Nesil Türk Göçmenler Üzerine Etkileri

Almanya'da yaşayan 3. nesil açısından ön plana çıkan en önemli problem işsizlik olarak görülmektedir. Eğitimini Almanya'da tamamlamış, dil

[66] Angelika Königseder, Birgit Schulze, " Türkische Minderheit in Deutschland", in : *Informatıon zur Politische Bildung* 271, Bonn 2005, s. 29.

[67] Beauftragte der Bundesregierung für Migration, Flüchtlinge und Integration, 7. Bericht, Dezember 2007, s. 71-72.

[68] Stiftung Zentrum für Türkeistudien und Integrationsforschung (TAM), Essen Februar 2012, s. 65.

[69] Rufai Karakaya, Integratıonsprobleme türkischer Migranten in Deutschland, Dissertation Uni Köln 2012, s.78.

sorununu halletmiş ve sosyalleşmesini Alman toplumu içerisinde gerçekleştirmiş 3. nesil Türkler için, kendilerine uygun iş bulamama en büyük sorundur. İşsiz kalan, eğitimini tamamlayan ancak kendine uygun iş bulamayan, aile ve sokak arasında sıkışan 3. nesil, kendini sokağa, şiddete, içkiye, kumara ve uyuşturucuya vermektedir. "Şiddetin hem fiilen hem de sembolik olarak gençlerin hemen yakınlarında gündelik hayatın içerisinde olması, beraberinde travmatik davranışları da getirmektedir. Bu durum sürekli yaşanabilecek, taşınabilecek bir yük değildir ve sosyal olarak başaramamış gençleri içinde bulundukları gruplarda bile yalnızlığa itmektedir."[70] Yine içinde bulundukları toplumda, sırf isimleri ya da görünüşleri yüzünden ayrımcılığa maruz kalan gençler toplumun kıyısına itilmekte, dolayısıyla bu gençler mantıklı tavırlar geliştirip sorunlarını aşmak yerine, sorunlarından kaçıp kendilerini alkol, uyuşturucu ve şans oyunlarına vermektedir.[71]

Sonuç

Sıla hasreti çeken, sosyal ve kültürel açıdan farklı bir ülkede yaşamak zorunda kalan bireyler için çalıştıkları işyerleri, yaptıkları işler ve elde ettikleri kazançlar onların hayatlarını olumlu ya da olumsuz yönde etkilemektedir. Bu durum Almanya'ya göç eden ve orada yaşayan Türkler açısından incelendiğinde, 1. nesil Türklerin ağır, zor, pis ve sağlık açısından tehlikeli işlerde çalıştıkları ve kötü çalışma şartları onların hem sağlıklarını hem de sosyal hayatlarını olumsuz etkilediği tespit edilmiştir. 2. nesil Türklerin çalışma şartlarında kısmi bir düzelme gerçekleşse de bu yeterli ölçüde olmamış, iş ve işyeri koşullarındaki olumsuz durumlar devam etmiştir. 3. nesil Türklerde eğitim seviyesi artmış, nitelikli bireyler yetişmiş olmasına rağmen Almanya'da iş bulma ve işe yerleştirme konusunda Türklere karşı bir ayrımcılığın olduğu bunun nitelikli elemanların kendi vatanlarına yani Türkiye'ye dönmelerine neden olmuştur. Özetle 1. nesil Türkler Almanya'ya sağlıklı bir şekilde göç etmişler, ancak ağır çalışma şartları onlarda belli sağlık sorunlarının ortaya çıkmasına neden olduğu saptanmıştır. Özellikle sırt ağrıları, mide hastalıkları ve psiko-somatik rahatsızlıklar çokça görülen rahatsızlıkların başında gelmekteydi. 2. nesil Türk göçmenlerde ise daha çok beklentilerinin karşılanmamasına ve iki kültür arasında kalmanın getirdiği çelişkiler sonucunda ortaya çıkan psikolojik sorunlar ve alkol ve uyuşturucuya dayalı rahatsızlıklar ön planda yer almaktadır. 3. nesil eğitimini ve sosyalleşmesini Almanya'da tamamlamış olsa da artan

[70] Ayhan Kaya, "Euro Türkler Kuşaklararası Farklılıklar, İslam ve Entegratıon Tartışmaları", *Göç Dergisi*, Ocak- Haziran 2015, sayı 1, cilt I, s. 55.

[71] Canatan, *Göçmenlerin Kimlik Arayışı*, s. 42.

işsizlik oranlarına bağlı olarak, iş bulma konusunda ayrımcılığa maruz kamış bu da onların psikolojilerini ciddi manada etkilemiştir.

Kaynakça

Abadan-Unat, Nermin, *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları*, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 1964.

-------, Nermin, *Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulusötesi Yurttaşlığa*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2002.

Adıgüzel, Yusuf, *Almanya'daki Türk Kuruluşlar*, Şehir Yayınları, İstanbul 2011.

Altıntaş, İsmail, *Dış Göç ve Din*, Dem Yayınları, İstanbul 2008.

Beauftragte der Bundesregierung für Migration, Flüchtlinge und Integration, *Bericht der Bundesregierung für Migration, Flüchtlinge und Integration über die Lage der Auslanderinnen und Auslander in Deutschland*, Berlin August 2005.

Beauftragte der Bundesregierung für Migration, Flüchtlinge und Integration, *7. Bericht*, Dezember 2007.

Boos-Nünning, Ursula, " Arbeiten und Wohnen als Lebensgrundlage" *in Fremde Heimat,* Klartext Verlag, Essen 1998.

------, *Berufswahl türkischer Jugendlicher*, Institut für Arbeitsmarkt und Berufsforschung der Bundesanstalt für Arbeit, Nünberg 1989.

Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, Basisbericht: *Berichtsband Repraesentativbefragung* " Ausgewaehlte Migrantenguppen in Deutschland 2006/2007" (RAM), Zur Situation der fünf grössten in Deutschland lebenden Auslaendergruppen, April 2010.

Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, *RAM Studie 2006/2007*, April 2010.

Bundesminister für Bildung und Wissenschaft, *Berufsbildungsbericht*, Bonn 1987.

Canatan, Kadir, *Göçmenlerin Kimlik Arayışı*, Endülüs Yayınları, İstanbul 1990.

Çelik, Latif, *Göçtürkler 50 Jahre in Detschland*, Institut für Kultur Geschichts und Integrationsstnudie, Würzburg 2011.

Demir, Zekiye, *Almanya'da Yasayan Türk Kadınları*, DİB Yayınları, Ankara 2010.

Destatis, GESİS-ZUMA, WZB*, Datenreport*, Bonn 2008.

DOMİT, *40 Jahre Fremde Heimat Einwanderumg aus der Turkei in Köln*, Köln 2001.

Grottion, Giselind, *Gesundheit und Kranksein in der Migration*, Verlag für Interkulturelle Kommunikation, Frankfurt 1991.

Herbert, Ulrich, *Gesichte der Auslaenderpolitik in Deutschland: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter*, C.H.Beck Verlag, München 2001.

Jahn, Gerhard, Sozialisation und Lebenslage der zweiten Migrationsgeneration: eine empirische Untersuchung zur Lebenslage der Migrantenjugendlichen türkischer Herkunft in der Stadt Duisburg, *Dissertation Uni Duisburg* 1992.

Karakaya, Rufai, Integratıonsprobleme türkischer Migranten in Deutschland, *Dissertation Uni Köln* 2012.

Kaya, Ayhan, "Euro Türkler Kuşaklararası Farklılıklar, İslam ve Entegration Tartışmaları, *Göç Dergisi*, Ocak- Haziran 2015.

------, Ayhan, *Berlin'deki Küçük İstanbul Diyasporada Kimliğin Oluşumu*, Büke Yayıncılık, İstanbul 2000.

------, Ayhan, Kentel, Ferhat, *Euro Türkler Türkiye ile Avrupa Birliği Arasında Köprü mü, Engel mi?,* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

Kılıçarslan, Ayten, *Almanya'da 1. ve 2. Nesil Türk Kadınları*, Türkevi Yayınları, Köln 2012.

Kokshoorn, Kauth, Marchel, Erich, *Älter Werden in der Fremde – Wohn und Lebenssituationen älterer ausländischer Hamburgerinnen und Hamburger*, Sozial- Emprische Studie, Hamburg 1998.

Königseder, Angelika, Schulze, Birgit, " Türkische Minderheit in Deutschland", in: *Informatıon zur Politische Bildung 271*, Bonn 2005.

Mehrlaender, Ursula, *Türkische Jugendliche keine Berufliche Chanchen in Deutschland*, Forschungsinstitut der Friedrich- Ebertstiftung, Bonn 1983.

Perşembe, Erkan, *Almanya'da Türk Kimliği Din ve Entegratıon*, Araştırma Yayınları, Ankara 2005.

Polat, Ülger, *Soziale und Kulturelle Idenditaet Türkischer Migranten Der zweiten Generation in Deutschland*, Kovac Verlag, Hamburg 1997.

Schültze, Günther, *Berufliche Integration türkischer Arbeitnehmer*, Forschungsinstitut der Friedrich- Ebertstiftung, Bonn 1991.

Sen, İnci, "Diasporada Yasayan insanlarımızın Sağlık Sorunları" çevrimiçi, http:// www. Drincisenpsikiyatri.com/genel-psikiyatri/diasporada-yasayan-insanlarımızın sağlık sorunları, erişim (17. 02. 2015)

Stiftung Zentrum für Türkeistudien und Integrationsforschung (TAM), Essen Januar 2011.

Stiftung Zentrum für Türkeistudien und Integrationsforschung (TAM), *Integrationsprozesse türkeistaemmiger Migrantinnen und Migranten in Nordreihn-Westfalen,* Essen Februar 2012.

Stiftung Zentrum für Türkeistudien und Integrationsforschung (TAM),

Zusammenfassung der Ergebnisse der 12. Mehrthemenbefragung 2011, Essen Oktober 2012.

Şen, Faruk, Goldberg, Andreas, *Türken in Deutschland*, C. H. Beck Verlag, München 1994.

Şen, Faruk, Öz, Güray, İyidirli, Ahmet, *Almanya'daki Türklerin Kültürel Sorunları*, Önel Yayınevi, Köln 1996.

Turan, Kadir, *Almanya'da Türk Olmak*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara 1997.

Türkdoğan, Orhan, *İkinci Neslin Dramı Avrupa'daki İşçilerimiz ve Çocukları*, Orkun Yayınevi, İstanbul 1984.

Wallraff, Günter, *Ganz Unten*, Kiepenheuer &Witsch, Köln, 1985.

Wettich, Jane, *Migration und Alter Kulturelle Altersbilder im Wandel*, VDM Verlag, Saabrücken 2007.